

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

NYIRKOS ISTVÁN, **Az inetimologikus magánhangzók a magyarban.**

Debrecen, 1993. (177 lap)

1. NYIRKOS ISTVÁNNak „Az inetimologikus magánhangzók a magyarban” című monográfiája szerves folytatása korábbi dolgozatának, amelyben az inetimologikus mássalhangzókat dolgozta fel teljességet megközelítő alapossággal (Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen, 1987); tudománytörténeti szempontból pedig részletező áttekintése, kritikai megrostálása, rendszerező összefoglalása és alkotó továbbfejlesztése mindazon megfigyeléseknek, amelyek e témáról a hazai tudományos hagyományban SZENCZI MOLNÁR ALBERTTől napjainkig felhalmozódtak.

De illeszkedik egy másik dicséretes vonalba is. Valójában első monografikus célú értékesítése annak a hatalmas munkának, amely „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” címen erre — és még sok hasonló feldolgozásra — szilárd bázist teremtett és kínál. E tekintetben B. LŐRINCZY ÉVÁnak „A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei” című dolgozatához mérhető, mely az Új magyar tájszótár anyagát használta fel elsőként hasonló célokra; vagy IMRE SAMUNak „A mai magyar nyelvjárások rendszere” című áttekintéséhez, amely „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak milliós nagyságrendű adattömegéhez nyúlt egy monografikus kép felrajzolásának szándékával. — Elméleteket gyártó vagy épp csak adaptáló (sőt nemegyszer csupán adoptáló) korunkban örvendetes teljesítmény egy-egy ilyen — nem sziporkázásra törekvő, hanem szolid módon „végigcsinált” — mű megalkotása.

2. A dolgozat tehát monografikus céllal dolgozza fel a nyelvfejlődésünk utóbbi évezredében a szótestekbe került vagy hozzájuk tapadt inetimologikus magánhangzók állományát. A szerző ezt a meghatározást adja róluk: „Az inetimologikus magánhangzók körébe azokat a szervesen vagy járulélag hangokat sorolom, amelyeknek »nincs etimológiai előzményük«, azaz a magyar nyelvnek azokat a magánhangzóit, amelyek a szó eredeti hangszerkezetéhez képest etimológiai előzménnyel nem rendelkező új hangelemként jelentkeznek” (13). A

jelenséget a „szórványos hangváltások” nagyobb csoportjába sorolja (15); illetőleg a tézisekben úgy említi, mint „a sporadikus, az úgynevezett szabálytalan hangváltozások egyik jelentős területét” (Tézisek 3).

A munka felépítése, a tudománytörténeti áttekintés után, az inetimologikus magánhangzó szóbeli helyzettípusai szerint tagolódik. Egymást követi tehát a szótest élére kerülő „előtérhangok” (29–38), a hangsúlyos helyzetben előforduló „bontóhangok” (39–80), a hangsúlytalan helyzetben — általában a második szótagba — betoldódott magánhangzók (81–109), a szóvégi mássalhangzó-torlódást feloldók (110–27) s végül a szó végére illesztett „végmagánhangzók” (128–66) fejezete. Ezt a törzsrészt a tanulságokat összegező Befejezés (167–9) zárja le. — Az így megállapított fő fejezetek mindegyike a betoldódó hang színe szerint oszlik további részekre; kezdve a mély hangrendű és folytatva a magas hangrendű magánhangzókkal, általában a felső nyelvvállásuaktól az alsóbbak felé haladva. Fontos csomópontot jelentenek az egyes részeket, olykor azok részleteit is áttekintő kisebb összefoglalások, mintegy menet közben előkészítve a fejezeteket záró, majd a dolgozat eredményeit egészében summázó konklúziókat.

E konklúzió lényege, hogy a magánhangzó-betoldódásban az ejtés-könnyítés szerepel az indítékok közt első helyen; de része van a jelenség előidézésében az analógiának, a népetimológiának, a tudatos alakításnak és az alakkeveredésnek is; nem szólva az esetek egy részének felderíthetetlen okáról. Képet kapunk a záró részben azokról a hasonlóságokról és — még inkább — különbségekről, amelyek a szervetlen magánhangzók és az ugyancsak a szerző által korábban alapos vizsgálatnak alávetett szervetlen mássalhangzók megjelenési indítékai között mutatkoznak.

Ami pedig a betoldódó, illetőleg a szótesthez járuló magánhangzó hangrendi jellegét illeti, azt olvashatjuk: a szó eredeti hangrendjéhez alkalmazkodó — úgynevezett „hasonulások” — meg annak a mélyhangúak esetében ellene mondó — idézőjelben „elhasonulások”-ként jelölt — megoldás „nem felváltotta egymást a nyelvtörténet folyamán, hanem egymás mellett élt, s harcban állt egymással, de ez a harc igazában nem az egyik vagy a másik győzelmével fejeződött be, hanem igazában folyamatos volt, és talán be sem fejeződött” (A tartalmában több helyen előtűnő megállapítást ebben a pregnáns formában a tézisekből idézem, a füzetke 9. lapjáról, de lásd még könyvének 36. oldalát).

3. Az eddig elmondottakhoz csupán néhány, nem is a lényegét érintő kritikai megjegyzést kívánnék tenni.

3.1. Azt hogy a szerző az inetimologikus magánhangzóknak a szótestbe ékeződését „szórványos” hangváltozásnak tekinti, el tudom fogadni. A jelenség valóban nem olyan tömeges, mint amilyen annak idején — mondjuk — a nyíltabbá válás volt. De az ennek mintegy szinonimájaként használt „szabálytalan”

kitételt már kevésbé érzem találónak. Persze — példának mondva — a zárhangok hajdani réshangúsodásához, a korábbi hosszúak rövidüléséhez, a tág résű szövégi vokalizálódásához képest ez valóban nem szabályos. Ámde nem minden hangtani jelenség szabálytalan, amely ne is közelíthető meg hangtani oldalról, nem magyarázható hangtani indítékokkal és törvényekkel. E kérdésre még visszatérek, most csak egy analóg példát említek, más területről.

A magyar toldalékrendszernek elég nagy területét átfogja a hangrendi illeszkedés. Például a tárgyas ragozású többes harmadik személyű alak a feltételes módban: (*ők lát-nák*, de: *kér-nék*. A hangrendi alternáció nyilván „szabályos”. Az alanyi ragozású egyes szám első személyű forma viszont: (*én lát-nék* és: *kér-nék*. Hangtanilag ez nagyon is szabálytalan. Mégis így szabályos, csak épp egy magasabb síkról: a morfológiáiról nézve. Merthogy az elsőnek az a természete, hogy illeszkedő, a másodiknak viszont az, hogy nem.

Nos: ha találunk majd olyan magasabb szempontot, olyan felsőbb kategóriát, amely a szervetlen magánhangzók keletkezését, mint hangtanilag megmagyarázhatatlan jelenséget indokoltnak mutatja, akkor talán érdemes pontosabban fogalmaznunk, s efféle meghatározásukat adni: „nem fonetikai motivációjú hangalakváltozások”; s ebbe illeszteni bele — mégpedig szabályosként — az inetimologikus magánhangzók megjelenését a szótest különféle pontjain.

3.2. Egy ilyesféle törvényre, indítéktípusra, maga a szerző is nemegyszer céloz, amikor — az imént a befejezéséből idézett indítékok mellett — ilyeneket is említ: „a magyar nyelv nemcsak szó elején, hanem a szó belsejében és szóvégen sem nagyon tűrte el a mássalhangzó-torlódást” (121); messzebbre tekintve: „A betoldásnak az a szerepe, hogy a magyar nyelv szóalakjának finnugor jellegeből adódó hangtani sajátságait megőrizze” (39); így hát a szervetlen magánhangzók megjelenésének egyik legfontosabb alapmotívuma szerinte is: „a nyelv szóalak-rendszeri sajátságainak megtartása, a szótagszerkezet eredeti jellegének bizonyos mértékű átmentése a későbbi nyelvallapotba” (25). — Sajnálom, hogy az összefoglalásban végül is nem ez a szempont került az első helyre, mégpedig döntő súlyú indítékként; amit magam így fogalmaznék meg: a magyar szótagszerkezet, morfonológiai és prozódiai képlet védelme; mintegy kitágítva azt, amit a hangátvetés alapindítékáról írtam hajdan 1943-ban (A hangátvetés a magyarban: MNyTK. 69. sz. 4): a nyelv „pattern”-jébe való beilleszkedés. Persze ez a mássalhangzók esetében inkább fonotaktikai, a magánhangzókánál viszont magasabb — legalábbis morfonológiai — indítékú.

3.3. S ha már találtunk — vagy mondjuk szerényen: lelni vélünk — egy magasabb szempontot, érdemes megvizsgálni: nem túlzottan formális-e mereven szétdarabolva, azaz betoldódó hangonként ennyire külön-külön vizsgálni egyazon szónak más-más feloldási, illetőleg megoldási formáit. Ez ugyanis azt eredményezi, hogy például a *skola* magyar utóalakjai közül az *oskola* az *o*-nál, az *uskola* az *u*-nál, az *eskola* az *e*-nél, az *iskola* az *i*-nél bukkan elő; s a négy vál-

tozat csak később, csupán a visszautalás szintjén találkozunk (34); mintha bizony nem pusztán megvalósulási formájukban különböznenek, hanem netán keletkezésük indítékában is külön-külön magyarázatra szorulnának.

Pedig a betoldódó hangok különbsége alkategória csak magához a betoldódás tényéhez képest. Jelzi ezt a hangrendi eltérések megfejtésének nehézsége is. Eről idéztem (téziseiből) a szerző megállapítását: hogy a változatok között nem időrendi különbség van, hanem olyan harc, amely ma sem dőlt el. Itt bizony érdemes volna utána nézni: nem fedezhető-e fel esetleg földrajzi megoszlás. Nyelvatlaszunknak egy-két térképlapja adhat némi támpontot erre, nem kevésbé az Új magyar tájszótár szócikkeiben felszaporodott változatanyag; meg azoknak a feldolgozásoknak átböngészése, amelyek a történeti nyelvjáráskutatás eredményeként születtek az utóbbi időkben.

4. Amit az imént az előtérhangok szerinti szigorú szétkülönítésre mondtam, az érvényes a bontóhangok, a szóvégi torlódásoldók és az abszolút szóvégre kerülők hangekenti, s még inkább a szóvégiek jó néhány csoportjának s z a - v a n k é n t i , azaz kínos gonddal egyedített feldolgozására is. Túlzott, időnként egyenesen zavaró precizitásnak — elnézést: precízkedésnek — érzem, hogy a szláv *brazda* alakot folytató *barázda* a 39., a *borozda* a 46., a *berázda* az 56. oldalon tűnik elő, s ezáltal e három hely között tűnik el az a közös jellemzőjük, hogy a szó eleji mássalhangzó-torlódás — a magyar szótagszerkezet védelmében — egyetlen és egyazon szóban oldódott fel; hogy tehát ez a három, formális okokból elkülönített adat érdemi szempontból egy és ugyanaz. — S mehetnének tovább: az *álm* : *álmot* és a *dolg* : *dolgot*, de még a *murok* : *murkot* is egyazon tőtípust képviselnek; s nyilván nem darabonként, egyedileg fejlődtek és véletlenül találkoztak össze, hanem egy alaktani sorba illeszkedvén, amely kezdődött az etimologikus *almu* : *almut* viszony felbomlásával s az így keletkezett *álm* > *álm* korrekcióval; folytatódott a más eredetű, de akkor éppen érvényes *dolgu* : *dolgot*, esetleg (már vagy még) *dolg* : *dolgot* párhuzamnak ehhez a típushoz kapcsolódásával; ami természetessé tette, hogy a később érkezett *murk* : *murkot* is elnyerje mai *murok* : *murkot* formáját.

A szerző — főleg BENKŐ LORÁND nyomán — gyakran említi egy-egy eset magyarázatául az *analógiát*. Magam úgy látom (s ezt írtam hajdanán a jelöletlen határozós összetételekről, később pedig az európai vándorszók *ráció* : *racionalis* típusú töváltásáról), hogy az analógia csak egy darabig az. Ha az esetek kellő mértékben megszaporodnak, már típusról és s z a b á l y r ó l célszerűbb szólnunk; s így egy idő múlva közömbössé válik: mely mintául szolgáló esetek hozták létre a szabályt, s melyeket hozott létre az új szabály, a hozzá való alkalmazkodásuk révén (vö.: MNy. 49: 140; ill. MNy. 69: 20).

Ugyanezt mondhatom arról a végződésről, amelyet „Tiszta analógia útján létrejött” *a*-nak nevez a szerző a *cinkográfia*, az *esszéista* és a hasonló szavak végződésében. Ezek nem egyszerűen „a latinos *bibliográfia* mintájára”, illetőleg „az

-ista végű szavaink analógiás hatására” jöttek létre (így: 134); hanem az alaktani rendszerünkben akkor már meghonosodóban levő -ista képző, illetőleg -gráfia utótagú szóalakok csoportjába lépve. — S akkor mindjárt elkülönülnek a *gyapora*, *rizsa* stb. formáktól: ezeket egyenként kell magyarázni, azokat nem.

Ezt mondhatjuk a német sonans -n és -l végződés helyén jelentkező -ni, illetőleg -li esetében is. Ezek sem darabonként és egymástól függetlenül váltak ilyenné, hanem egy kicsinyítőképző-félévé adaptálódott -ni, illetőleg -li végződés rendszerbe állása után, aminek megszületését segíthette a — személyneveinkben máig is gyakori — -i kicsinyítőképző. — Általában, és a jelenség példa-típusainak, sőt példáinak többségére vonatkoztatva is, azt ajánlanám a szerzőnek: emelje ki és vegye komolyan saját művének különböző helyeiről az ilyen kulcsszavakat: „A korabeli s z ó l a k s z e r k e z e t r e n d s z e r é b e illeszkedett” (118); (az olasz eredetű *áspa* szóról mondva); illetőleg: „keletkezésük oka az analógia, azaz az a s z ó l a k - r e n d s z e r t a n i sajátság, hogy ...” (151); (az ugor kor utáni jövevényszavak tövégi magánhangzójának eredetéről szólva). S akkor nem kényszerül a legelső nyelvi szinten, a fonetikáén vizsgálni azt, ami ennél magasabbnak függvényében értődik csak meg; s nem kell egyedenként magyaráznia azokat az eseteket, amelyeket kategóriájuk értet és indokol.

5. E szemlélet alkalmazásával jutnánk el annak felfedezéséig: mit kellene és volna érdemes vizsgálni még a t o v á b b i a k b a n . Ez persze nem kritika már részemről, nem is hiányolás, csupán továbbmutatás; mondhatnám: a kibic közbeszólása, akinek tudvalevően semmi sem drága.

5.1. NYIRKOS ISTVÁN mintaszerű feldolgozásából ugyanis megtudjuk: h o g y a n oldódott meg a szótest különböző pontjain a morfonetikai rendszerünkbe való beillesztés. Ha valaki majd, persze hasonló alapossággal és részletességgel, kiegészítené ezt az anyagot annak vizsgálatával, hogy m i t oldott meg ez a folyamat — azaz: mit oldott fel a rendszerhez való alkalmazkodás, és (ami ugyanilyen fontos!) hogy mit nem —, akkor eljutnánk talán a m i é r t kérdéséig, illetőleg a rá adható válasz megadásáig.

A szó belseji torlódásokat feloldó hangokról — bár külön a hátul s külön az elől képzettekről (98–100, ill. 104–6), majd ugyanígy kettéválasztva a szó végi torlódásokat feloldókról (118–9, ill. 120–2) jó összefoglaló képet kapunk. A táblázatokból megállapítható, mely magánhangzók milyen mássalhangzó-torlódások tagjai közé kerültek. Aki átforgatja és keresztben összesíti őket, arról is képet nyer az adatokból, hogy m i l y e n torlódások oldódtak fel általuk. S aki még tovább vizsgálódna, most már a torlódások felől, azt is kimutathatná: milyenek nem, illetőleg ritkábban, esetleg csak kivételesen. Szemre is látni: szó belsejében a nazális + homorgán explozív kapcsolat feloldása igen ritka; szó végén is csak akkor jelentkezik inkább, ha mássalhangzós kezdetű toldalék követi, illetőleg követheti.

Ezért hiányzik számomra egy-egy ugyanilyen áttekintés az előtétül szóélre kerülő meg a szókezdő torlódást feloldó hangokról; azaz hát azokról a szó eleji torlódásokról, amelyek e két forma egyikében vagy másikában oldódnak fel. Mert nyilvánvaló: ez a két jelenség egyazon dolognak két arca. Magam valamikor a *toromba* és az *otromba* párhuzamában véltem felfedezni effélet, mindkettőt a szláv *tręba* előzményhez kapcsolva. (S persze ide tartozik a szókezdő torlódás egyik tagjának elejtése is, amire az *iskátulya* mellett meglevő *katulya* lehet a típuspélda.) — Izgalmas volna egybevetni: milyen kapcsolatok oldódnak fel így, milyenek úgy vagy amúgy; s melyek azok, amelyek megőrzik eredeti formájukat; — mert azért olyanok is vannak jócskán, legalábbis a későbbi jövevényeknek köznyelvévé lett formái között.

5.2. Még távolabbra mutatna kialakítani az inetimologikus magánhangzók beékelődésének — vagy a magam szája íze szerint mondva: a magyar morféma-állomány prozodikus rendszerébe illeszkedésnek — olyasféle á t f o g ó b b , most már nem parcellázó és parcializáló, hanem nagyon is felülnézetből közelítő képét, amelyet az inetimologikus má s s a l h a n g z ó k a t feldolgozó előző mű (NYIRKOS ISTVÁN, Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen, 1987.) végén kaptunk a szerzőtől, és csekély fáradtsággal továbbfejleszthettünk. Nem feladatom, de nem tudok ellenállni a csábításnak, hogy felvillantsam: mit árul el annak a műnek záró táblázata (172–3) annak, aki egy kissé megfaggatja.

E munkájának imént említett helyén a szerző táblázatba foglalja a mássalhangzó-betoldódások típusait s a bennük előforduló esetek mennyiségét, illetőleg az egyes betoldódó hangok százalékos részesedését az összesből. Az indíték-típusok két nagy csoportja: a „Fonetikai okokkal magyarázható inetimologikus hangok” és: „Az inetimologikus hangok keletkezésének nem fonetikai okai”. Mindkét típusban megkapjuk külön-külön a szó elejére, a szó belsejére és a szó végére kerülő hangok adatait. Átszámolásuk során kihagytam a (szó belsejében jelentkező) hiátustöltőket (ez az összes „fonetikai okokkal magyarázható” szó belsejieknek 53,3%-a) és a pusztá írássajátságának tekinthetőket (ez a nem fonetikai okokból keletkezettekből a szó elején és végén jelentkező összeshez képest 23,9%).

Az összesítésből a következők derülnek ki:

- a) Az összes (számba vett) esetből
- | | |
|---------------------------------|-------|
| fonetikai okokkal magyarázható: | 60,6% |
| egyéb okokkal magyarázható: | 39,4% |

Ez a kép — mint minden „általános átlag” — eltakar egy igen fontos mozzanatot. Helyzetekre bontva ugyanis az összképet, ezt találjuk:

- b) A betoldódások motivációs megoszlása helyzetenként
- | | fonetikai okokból | egyéb okokból |
|-----------------|-------------------|---------------|
| szó elején: | 8,6% | 91,4% |
| szó belsejében: | 58,1% | 41,9% |
| szó végén: | 4,4% | 95,6% |

Érdemes ezek után az első és harmadik csoportot, a szó elején és szó végén jelentkező „szószéliekét” egybevonni. A kép így alakul:

c) A szélső és belső helyzet(ek)re jellemző arányok:

	fonetikai okokból	egyéb okokból
szószélen: (elején + végén)	5,5%	94,5%
szó belsejében:	58,1%	41,9%

Ennek már van üzenete az inetimologikus magánhangzók dolgában is. Visz-szajelzi, hogy a szó eleje és vége jóval nehezebben tűri a mássalhangzó-torlódást, mint a szó belseje, tehát ellenáll e pontokon újabb torlódások keletkezésének; — ami másik oldala annak a tendenciának, hogy igyekszünk feloldani a nyelvünkbe kerülő újabb elemekben a meglevőket. — Érdekes volna hát tudni: mik a fenti három helyzettípusban az inetimologikus magánhangzók keletkezésének — vagyis a mássalhangzó-torlódások ily módon való feloldásának — részesedési arányai.

6. Mindez azonban, ismétlem, már nem a mostani dolgozat feladata, hanem egy (esetleg több) következőé. Az anyag ugyanis — mindamelllett, amit a szerző maga leszűrt belőle — alkalmas a fantáziák további megmozgatására is. Így hát a szerző, vagy valamelyik olvasója-felhasználója, további célokra is ki tudja aknázni még azt az anyagot, amelyet összegyűjtve, részletezően megvizsgálva és tanulságosan — tárgyához mérten még azt is hozzá kell tennem: emészhetően, majdhogynem olvasmányosan tálalva — kezünkbe kaptunk.

A mű stílusáról ugyanis érdemes külön is szólnom. Ellentétben a széles körben terjedő tudományoskodó, elméletieskedő, terminológizmusban szenvedő (s e sajátságával olykor csak az alaposág és elmélyedés hiányát palástolni igyekvő) agytornászati produktumokkal, a dolgozat megfogalmazása világos, szakkifejezései érthetőek, a saját alkotásúak is sikerültek.

Mindössze három terminológiai jellegű kifejezés megfontolására tennék javaslatot.

Néhányszor, például Horger tanulmányát ismertetve, előfordul ez a kifejezés: „Két szótagkezdő mássalhangzó között”, illetőleg: „Két szótagzáró mássalhangzó között” (21). Talán pontosabb volna így: „Szótagkezdő mássalhangzó - torlódás tagjai között”, illetőleg „szótagzáró mássalhangzó - torlódás tagjai között”. Hiszen a szótagot kezdeni vagy zárni csak egy mássalhangzó képes; amiképpen éhgyomorra is csak egyetlen keménytojást ehetünk meg.

Talán ennek a rövidre zárt és kissé pongyolára sikerült elnevezésnek megfelelője ez a többször előtűnő és láthatóan terminus igényű megfogalmazás a szerzetlen magánhangzókról: „amelyek a szóeleji mássalhangzó-torlódások közé ékelődnek” (pl. 39). Lehet a torlódások közé?! Vagy így igaz: „mássalhangzó-torlódásokba”, vagy így: „mássalhangzó-torlódások tagjai közé”.

S talán a — szintén terminusként használt — *függőség* is felváltható volna ezekben: „A betoldódó ... magánhangzók függősége az első szótag magánhangzójától” (107, de 119 és másutt is) ezzel: *függése*.

7. A következőkben s u m m á z o m az eddig elmondottakat, és mondom ki explicite azt, ami belőlük következik:

NYIRKOS ISTVÁN a magyar hangtörténetnek egy olyan kérdését dolgozta fel monografikus teljességgel, amely valójában túlmutat a hangtanon, még a fonotaktikán és a morfológián is, és a magyar szóalakszerkezet rendszerének örökölt formájára, majd lassú átalakulására derít fényt. Ehhez forrásanyagul a legtestesebb és legmegbízhatóbb összefoglaló forrást, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát használja fel alapként, kiegészítve a szakirodalom minden fontosabb darabjával. Aprólékos vizsgálattal megállapítja a szótestekben etimológiai alap nélkül szereplő, azaz inetimologikus magánhangzók beékelődésének típusait, e beékelődés indítéktípusait aprajában, s utána igyekszik mindezt magasabb összefüggésekbe ágyazni. Ezzel mintát szolgáltat hasonló jelenségeknek hasonló jellegű feldolgozására; tanúságot téve egyben arról is, hogy az általa hosszú idő óta művelt tudományterületen önálló, sőt példát adó kutatótevékenységre alkalmas és képes.

DEME LÁSZLÓ

RÓNAI BÉLA, **Zselici nyelvatlasz.** Nyelvföldrajzi vizsgálatok a Zselicben. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli csoportja és a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Pécs, 1993. (629 lap)

Azt, hogy az egész magyar nyelvterületet átfogó országos nagy nyelvatlasz mellett — mivel az csak a lakott helyek alig tíz százalékát vizsgálja meg — égető szükség van teljes kutatóponthálózattal készülő regionális tájnyelvi atlaszokra, maguk a nagyatlasz munkatársai hangoztatták elsőként. Sokszor idézzük BÁRCZI erre vonatkozó szavait, amelyeket éppen az első ilyen atlasz előszavában fogalmazott meg (VÉGH JÓZSEF, *Őrségi és hetési nyelvatlasz.* Bp., 1959). Hogy mégis évtizedeket kellett várni, míg a VÉGH JÓZSEFÉHEZ fogható újabb művet vehetünk a kezünkbe, azt nem a jószándék hiánya, hanem a műfaj hihetetlen munkaigényessége és a kiadás magas költségei magyarázhatják: ahogyan az első dialektológiai szimpozion e célból szervezett szekcióülése is megmutatta (DialSzimp. 1982. 187–215).

Csak megerősíthetjük DEME LÁSZLÓNAK a kötethez írt ajánlásából vett szavait: „Rónai Bélának ez a munkája tudományos értékű és tudománytörténeti

jelentőségű mű: második a teljesebb nyelvi körképet adó hazai regionális atlaszok közül, s az első tanulmány, amely a nyelvföldrajzi szemléletet és módszert szocio- és pszicholingvisztikai szempontokkal megtermékenyítve fejleszti tovább” (8).

A Tolna, Somogy és Baranya megyék közreműködésével, az Akadémia és a Minisztérium támogatásával megjelentetett, fólió méretű, igen szép kivitelezésű kötet első 63 oldalán RÓNAI BÉLA részletes tanulmánya olvasható az atlaszsal kapcsolatos gyakorlati és elméleti kérdésekről. Gondolataira nem lehet nem kitérni, már csak azért sem, mert sok nyelvföldrajzi kérdést elvi síkon vet fel, így azokból nemcsak a térképlapok értelmezéséhez, hanem egész nyelvjáráskutatásunk problematikájához értékes gondolatokat szűrhetünk ki.

Vizsgálatainak előzményeiről szólva áttekinti a magyar nyelvatlasmunkák sorát, kitérve a nagyatlasz mellett a hazai, az erdélyi és a jugoszláviai regionális munkákra is. Szülőföldje, anyanyelvjárása iránti szeretet érződik szavaiból, amikor a Zselicségről, Somogy és Baranya megye területének erről a kies kistájáról szól, nevének eredetmagyarázasi kísérleteit, történetének fő vonásait felvázolva.

A zselici kistájon 40 kutatópontról gyűjtötte az atlasz adatait. A térképeken azonban 56 pont szerepel, mivel 16 kontrollpontot is felvett, hogy egy közelebbi és egy távolabbi kört formálva a nyelvi eltérések minél jobban megragadhatók legyenek. A községek nevét és sorszámozását a kötet első és hátsó belső borítóján a tágabb országrészbe ágyazva is bemutatja: így igen könnyű bármely térképlap bármely számjegyeről kideríteni a hely nevét. A 40 zselici kutatópont közül a nagyatlasz csak 3 faluból tartalmaz gyűjtést: ez jelzi a két felvétel sűrűségi eltéréseit. Fontos, hogy a kutatópontok közt van néhány, ahol horvát, illetőleg német lakosság is van: ezek jó lehetőséget kínálnak a bilingvizmus jelenségeinek feltárására is, ami sajátos külön célja is volt a szerzőnek.

Kérdőívének témakörei a falusi életvitel fő területeit fedik le: 1. A település, a ház és környéke; a lakás és berendezése; gazdasági épületek. 2. A konyha és a táplálkozás, benne a kenyérsütés és a disznóölés. 3. A gazdálkodás: növénytermesztés, állattartás, népi mesterségek (főként a kendermunka). 4. Vadon élő növények és állatok. 5. A falu, a család élete: születés, házasság, halál; az év ünnepei; ünnepi szokások; viselet. 6. Hiedelemvilág; népi orvoslás, népköltészet. 7. Lelkiállapotok; testi-lelki tulajdonságok, fogyatékoságok; cselekvések. — Látni való a körületekintés, és a folklór jelenségek iránti fogékonyság. A legfontosabb fogalomkörökből aránylag sok címszót vesz fel: a disznóölést 27, a szőlőművelést 43 fogalom megnevezése képviseli.

Az atlasz nyelvjárási tematikája a következő főbb jelenségekre kérdez rá: 1. Az *ö*-zés, az *ő*-zés felbomlása. 2. A kettőshangzók megléte—hiánya. 3. Az *á* hangszíne. 4. Az *á* utáni és az *á* előtti *o*-zás. 5. A *j*-vel szemben mutatkozó *gy*-zés, *ty*-zés. 6. A *v* zöngésítő hatása, illetőleg zöngétlenülése. 7. A mássalhang-

zók, különösen az / kiesése és a hozzákapcsolódó jelenségek. 8. Tótani jelenségek. 9. Ige- és névragozás. 10. A szóképzés két jellegzetes módja.

A vizsgálatba vont jelenségeket kísérleti kérdőívében 886 címszóban vizsgálta. Ezt később 524-re redukálta. Gyakorlatilag ennél eggyel több térkép van a kötetben, mert a 20. címszó a) és b) tárgyváltozat térképét külön mutatja (kár, hogy emiatt a térképek sorszámozása „kifordul”: ettől kezdve a páratlan számú lapok a kötet baloldalára, a páros számúak a jobboldalra kerülnek, ellentétben a természetes lapszámozással). A térképlapokból 350 szóföldrajzi, a többi hangtani, illetve morfológiai. Így a „klasszikus” nyelvátlasz-funkció az esetek 70%-ában jelenik meg — persze tudjuk, hogy alapjában minden térképlap vallomása komplex, a szóföldrajziak is jól felhasználhatók hangtani és/vagy nyelvtani célokra.

Alapos leírást olvashatunk a gyűjtés módszerének elvi és alkalmazott kérdéseiről. Az adatközlők alkalmasságának taglalásán túl az is kiderül, hogy Rónai Béla jóval nagyobb számú adatközlőt kérdezett meg a szokásosnál: falvanként átlagban 13 főt. Az összesen 773 adatközlő közül 353 férfi, 380 nő. Életkorukat tekintve a 25 év alattiak száma 21, a 60 fölöttieké 408, az átlagéletkor 57 év. Így — bár a szerző a nyelvjárási „faluátlag” megragadására törekedett — előnyhöz juttatta a nyelvjárási alaprteget beszélőket, szerintem teljesen indokoltan. Egy ilyen atlasz aligha tűzheti ki céljául, hogy a köznyelvi vagy regionális nyelvi hatásokat összetettségükben tükröztesse, még a tekintélyes számú adatközlő megkérdezésével sem. Helyeslem, hogy ha a kérdésére a várt nyelvjárási adat helyett köznyelvit kapott, tovább kereste a tájnyelvit, ellenben ha elsöre jelentkezett a nyelvjárási válasz, nem forszírozta a köznyelvi változat begyűjtését, hiszen az ma már szinte minden adatközlő tudatában ott van.

Tanulságos gondolatokat olvashatunk a „nyelvjárási tudat” kérdéseiről, a más nyelvjárásból jöttek szelíd megmosolygásáról, illetőleg a köznyelvhez képest a kisebbségi tudat erősödéséről, amely a nyelvjárásos beszéd szégyenlésébe torkollik. Szó esik a felekezeti különbségekről is. Ez szerintem régi babona a nyelvjáráskutatók közt. Valójában ugyanis nem a vallási hovatartozás motiválja a nyelvjárási eltérést, hanem a betelepülés: az hogy egy más nyelvjárási területről jövevények érkeztek. Ezek nyelvjárása különbözhetik azonos felekezethez tartozás esetén is, meg eltérő vallás esetén is. Legfeljebb azt mondhatjuk: azonos felekezethez tartozás esetében a helybeliek és jövevények azonos templomi, gyülekezeti élete segíti, gyorsítja a nyelvjárás szerinti kiegyenlítődést, asszimilációt, míg az eltérő felekezeti közösséghez tartozás konzerválja a betelepültek nyelvjárását, mivel csökkenti a mindennapos érintkezések gyakoriságát.

Helyesen látja a szerző azt is, hogy az „idegenből érkező” atlaszgyűjtőnek állandóan résen kell lennie az akaratlan, a lélektani helyzetből eredő „rászedésekkel” szemben, s a valós helyzet átlátásához az orvanyag nagy segítségére lehet. Helyes a magnetofonos felvételek készítése is, ha nagyon jól meg-

választott adatközlőket sikerül kiválasztani. Magam elsősorban a nyelvjárási alaprétég beszélőit tartom magnetofonos archiválásra érdemesnek, már csak azért is, hogy a mai és jövőbeli átmeneteket, köznyelvi eseményeket legyen mihez mérniük az utánunk jövő kutatóknak. Rokonszenves gesztus a szerzőtől, hogy a kötet végén községenként felsorolja adatközlőit, életkoruk jelzésével. Az eredeti foglalkozás és az iskolai végzettség jelzése sem ártott volna, esetleg a bilingvizmusra is utalhatnának ezek a listák.

A térképlapok berendezése jól áttekinthető. A 35 × 45 cm tükörméret elegendő helyet ad az esetenként 3–4 adat beírására is. Ezt az teszi lehetővé, hogy a külső, távolabb eső ellenőrzőpontok nem a méretarányos helyre kerültek, hanem a tükör szélére, egy nyíllal jelezve a kereten kívüli valós elhelyezkedést. (Kár, hogy a vonalak végéről az esetek többségében elmaradt a nyílcsúcs: az első tíz térkép közül csak a 4., 7. számún szerepel; ez az arány jellemző a későbbiekben is.)

A térképlapok fejlécén a sorszám és címszó mellett a német nyelvű jelentésadást a némettel kevert lakossághoz igazodás indokolja. A jól átgondolt kérdések közlése is helyes: csak kevés esetben akad okunk gyanakodni a válasz sugalmazott jellegére vagy félreérthetőségére, mint a *börke* és *köröm* előfordulása a 67. lap kérdésében; a *z*-szereplése a 463. térképlap *enyém*, *zenyém* variánsain stb. Apróság, de bosszantó, hogy a 34. oldalon hibás a térképek sorszáma utalás vagy félutcat esetben, és néhányszor a 37. oldalon is eltolódás van. Kissé meghökkenítő, hogy a fonetikus írású szóalakokra a szövegben és a térképeken is kézzel, utólag felrakott mellékjeleket találunk a sokszorosítás előtt: ennél ma már egy asztali számítógép is többet tud. A térképlapok sorbaállítását a kérdések fogalomkörök szerinti rendjét követi. Ez így természetes, legfeljebb a morfológiai főszerepű lapok jelenségek szerinti összegező listáját lehetett volna megadni az egy-egy kérdés iránt érdeklődő olvasó számára.

A Következtetések, tanulságok című fejezet (38–56) számos fontos elméleti kérdést vet fel és válaszol meg az atlasz anyagára támaszkodva. Rámutat például, hogy a nagyatlasz és a saját adatfelvétele között a címszók 30%-a megegyezik, s ez jól összehasonlíthatóvá teszi a hangtani és egyéb jelenségek szóródását, a fonémarealizációk és lexémaváltozatok használati, előfordulási gyakoriságát stb. A jelentős arányú egyezés visszaigazolja a nagyatlasz hitelességét és forrásértékének maradandóságát is.

A nyelvjárási-köznyelvi nyelvhasználati „diglossziáról” szólva megerősíti RÓNAI BÉLA azt a szomorú pragmatikai megfigyelést, hogy nemcsak a városi szemlélet nézi le a „falusias” beszédet, hanem — nyilvánvalóan ennek visszahatásaképpen — a nyelvjárást beszélők szégyellni kezdik nyelvüket, kerülnek a tudatossá váló tájnyelvi elemeket, feladják anyanyelvjárási identitásukat. „A nyelvjáráshoz ma a legtöbb adatközlőben valóban a régiesség, ódság, elmaradottság, műveletlenség, a pejoratív értelmű parasztság képzete társul. Ezt a tendenciát jelentősen fölerősítette a falu és a város között a II. világháborúig

fennállott számottevő különbség. A háború után meggyorsuló urbanizáció nem-hogy mérsékelte, hanem sokkal inkább fokozta ezt a különbséget. A paraszti társadalmi kapillarizációnak fő célja a város képviselte műveltségismény megközelítése, illetőleg elérése” (41). Példák sorával igazolja, hogy e folyamatban a fiatal nemzedékek feltörekvése, a nagyszülők nyelvi „elmaradottságával” való szembefordulása a leggyakoribb tünet, hiszen az iskolázás, a városi civilizáció megismerése ennek a nemzedéknek a fő társadalmi élménye, meg a szintén fogékony ingázóké, a helyben munkát nem találó rétegeké. A nyelvjárás és a „művelt nyelv” eltéréseinek tudatosítója az iskola mellett a sajtó, rádió, televízió megnövekedett szerepe is. Az összegződő végeredmény pedig „az a következtetés, hogy a nyelvjárás csúnya, hibás, helytelen, megmosolyogni való vagy éppen nevetséges, amelyet ezért szégyellni kell, takargatni illik, mint valamely más fogyatékoságunkat, de semmi esetre sem ildomos hivalkodni vele” (45). Idáig fejlődött hát az a jelenség, amelyre a szélesebb értelmiségi körök figyelmét talán először Illyés Gyula hívta fel A puszták népében, és amely ellen hasztalan próbált érvelni CSÜRY BÁLINT népryelvkutató iskolájának annyi kiváló munkása a nyelvjárások értékeinek felmutatásával.

A nyelvjárások rendszerében végbemenő változások példákkal gazdagon illusztrált leírása, illetőleg a magyar-német bilingvizmus árnyalt megrajzolása kitűnő részei RÓNAI BÉLA előtanulmányának, amelyből nemcsak a nyelvjáráskutatók, hanem a szociolingvisztika és az általános nyelvészet művelői is okulhatnak. A bevezető tanulmány végén még arra utal a szerző, hogy számszerűen milyen arányban tükröződnek az atlaszban egyes nyelvjárás jelenségek. Például a különböző helyzetű *ö*-zésre 49 címszó ad példákat (ez a nyelvjárás egyik kiemelten vizsgált jelensége), a kettőshangzók meglétét vagy hiányát 54 térképlap szemlélteti (54). Az alaktani jelenségek közül az igeragozást 30 kérdés firtatja, a névszótöveket 11, az igetöveket 17 címszó lapjain vizsgálja.

A főfeladatnak tekintett szóföldrajzi jelenségek térképeiről valóban megállapíthatjuk, hogy valóságos kincsesbányája a hagyományos népelet számos területének: a lakáskultúrának, földművelésnek, állattenyésztésnek, háztartásnak, népi kismesterségeknek, népszokásoknak, tárgyi néprajznak, társas kapcsolatoknak. Áttekintésük, értékelésük aligha férne bele egy ismertetés kereteibe. Csak néhány utalást engedhetünk meg magunknak.

Sokszor a fogalom megnevezésére szolgáló változatos lexémaözőn lep meg bennünket, mint például a 88. *krumplinudli* térképlapján (*nudli*, *krumplisnudli*, *piskura*, *pöcsmácsik*, *angyalbögyörő*, *pöcstészta*, *istentészta*, *sodrottészta*, *szivartészta*, *kusztoratészta* stb., nem beszélve mindegyik hangtani változatairól). Hasonlóan tarka a 410. *rendetlen öltözetű* fogalom lapja, amely a magyar hangulatfestő megnevezések mellé német színeket is hordoz; vagy a 443. *vendéghívó* térképe, amelyen meg a hagyományos magyar *vőfény*, *násznagy* változatai mellett a felhetően délről jövő *pozsovic* és *csausz* alternánsai is megtalálhatók,

mint regionális jövevényszók. A népi hangutánzás–hangfestés szép változatos sorát mutatja a 490. *beszél (magában)* térképlapja (*dörmög, dödörög, bölög, dünnyög, bölög, dudog, dullog, döllög* stb., a hangtani változatokról itt sem szólva). Az archaikus és újabb lexémák gazdag sorát összegezi a 3. *élősvény* térképlapja a *gyepü* és a *vágás* sok változata mellett a *sövény* és *kerítés* alakjai is megjelennek.

Számos térképlap igazolja a szerzőnek a bevezető tanulmányban kifejtett településtörténeti elemzését, hogy az északi rész eredeti, református lakosságának nyelvi hagyományai eltérnek bizonyos részletekben a déli, részben a törökök után telepített részekétől. Ilyennek látom az 53. *körözött* lapon a két domináns változat szembenállását: *tépfölösturó* — *keverturó*. Hasonló a 143. *előlé (pálinkáé)* lapon a *vatyka* — *durda*; a 155. *szulák* lapján a *foszlánc* — *gyótyény*; a 284. *urom* lapján a *bakhát* — *urom*; a 309. *rokka* lapján a *rokka* — *pörgő* és sok más lap, ahol a tájegység északi és déli félre való tagolódása mutatkozik. Annál meghökkentőbb számomra, hogy egyes lapokon egy kelet-nyugati tagolódás sejlik fel egy nagyjából észak-déli vonal mentén. Ilyennek látom a 281. *hónalj-hajtás (a szőlőé)* térképet, ahol a nyugati oldalon a *fattyu*, a keletin a *kaccs* a domináns lexéma. Természetesen ugyanez tükröződik a következő lap *fattyaz* és *kaccsoz* megoszlásában is. Olyan talányok ezek, amelyekre éppen az ilyen atlasz hívhatja fel a kutatók figyelmét.

És végezetül még egy hangtani kedvenc lapról. A 400. *hófúvás* lapján szép példáit találhatjuk a magánhangzótorlódás megtűrésének, illetőleg változatos feloldási módjainak, az eltérő hiátustöltők használatának: a *fuát, fuátok* mellett van *fuját, fujátok, fuvát, fuvátok* és *fohátok, fuhatag* megoldás is — egyéb lexémát nem említve a lapról.

Zárómegjegyzésem: RÓNAI BÉLA az előszóban könyve megjelentetésének nehéz sorsáról szólva megemlíti, hogy egy évtizedet kellett várnia a nyomdafestékre. A gyűjtés és ellenőrzés meg még régebbi: az adatgyűjtés az 1960–1970 közötti évtized munkája. Ma úgy látom, ez inkább előnyére válik az atlasznak: valamennyire kivédhette az utóbbi évtizedek rohamos változásait, korábbi képet adhat a visszahúzódó nyelvjárás eredeti mivoltáról. Frivol képpel élve: ezek az adatok nem ecetesednek meg az idő teltével, sőt, inkább aszúsodnak: értékük egyre nő. Csak hálás lehet nyelvjárási, nyelvföldrajzi kutatásunk, hogy egy ilyen hiteles, örökbecsű adattárral, meg egy magas színvonalú elméleti szocio- és pszicholingvisztikai tanulmánnyal gazdagodott.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

KÁLNÁSI ÁRPÁD, **Népi beszélgetések Szatmárból.** A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 63. szám.
Debrecen, 1995. (140 lap)

A szerző munkája bevezetőjében szól arról a feladatvállalásról, amellyel a nyelvjárási szövegek közlésben mutatkozó hiányt igyekszik pótolni.

A történelmi Szatmár megyének a mai Magyarországon fekvő részében öt kistájon (az Ecsedi-láp vidéke, Szamoshát, Szamosköz, Erdőhát, Túrhat) készültek a szövegfelvételek, s mintegy 15 kutatópont reprezentálja a vidék nyelvjárásának alaprétegét, paraszti kultúráját. A 15 kutatópont az egykori mátészalkai, a fehérgyarmati és a csengeri járás területére esik (hét, öt, ill. három kutatóponttal).

A szöveggyűjtés és -közlés gondolata a szerzőben már akkor felmerült, amikor ezen a vidéken földrajzi neveket gyűjtött és ellenőrzött. Akkor kiválogatta azokat az adatközlőket, akik a tervezett szövegrögzítésben munkatársai lettek.

A kötet anyaga a kutatópontok betűrendjében következik.

Legrövidebb anyagát másfél lap terjedelemben Tiborszállásról közli (mátészalkai járás, az Ecsedi-láp vidéke), ezt témája miatt (a vad kikészítése) nem lehet szorosan a paraszti élethez kötni.

Legtöbb anyagot az ugyancsak a mátészalkai járásban levő, de a Szamoshát kistájhoz tartozó Szamosszegről ad 34 oldal terjedelemben (témái: a szamosszegi szekér, lópatkolás, szán, kenyérsütés, tejkezelés, konyhai munka, fiatalok szórakozása, kendermunka; egy férfi és két női adatközlőtől).

A másfél és a 34 oldal között egy-egy helységből 4–14 oldal terjedelmű az anyag, többnyire 5 lap. Érdekes lenne tudni, hogy mi az oka Szamosszeg ilyen kitüntetett szerepének. Ez a nagy terjedelmű anyag mindenesetre jó lehetőséget szolgáltat a SzamSz. anyagával való egybevetésre.

A tematikai sokféleség egy-egy adatközlő szövegére is jellemző (l. éppen a szamosszegi Kósa Ignác szövegét (59–76. lap), de ugyanaz a téma szinte folytonosan jelenik meg Porcsalmáról, ahol 1993. szeptember 17-én Csobay Jenő az 1951-es kitelepítésről, a felesége a hazatéréséről beszél.

A tematikai sokszínűséget az Előszó is említi, de a tájékozódást Tárgymutató segíti igazából (138–9. lap). Ebből kitűnik, hogy a 22 adatközlő 70 körüli témát érintett.

A terület reprezentációja, a számos adatközlő, a még számosabb téma biztosítja a kötet tartalmi sokszínűségét.

Az idős és főként paraszt adatközlők kiválasztása a nyelvjárásiasság megjelenésének záloga, s az emlékezetükben még élő események, munkafolyamatok, életmód saját vagy szüleik, nagyszüleik tapasztalatainak megőrzésével több mint másfél évszázad népi emlékezetét fogja át.

KÁLNÁSI ÁRPÁD áldozatos leletmentő munkája a 20 kazettányi felvett anyagból a körülbelül egyharmad közlését jelenti, amelyet 1986 és 1994 között rögzített. A válogatás — mint minden esetben — itt is bizonyára önkényes (is), de a szöveggyűjtemény egészét tekintve szerencsés.

Szerencsés, mert a nyelvjárási sajátosságokat a gondos átírás híven tükrözi. A hangzást ugyan legjobban a kényszerűen nélkülözött kazetta adhatná vissza, de a nyelvjárást ismerő fülében a lejegyzett anyag úgy elevenedik meg, mint a kottafejek a zenész számára. Célkitűzését (a *h a l l o t t* formában történő lejegyzést) akkor is megvalósította, ha az olvasó az adott helyen pl. biztosan hasonulást várna, de az élőbeszédben mégsem következett be.

A nyelvjárási és hangzásbeli sajátosságok tehát híven tükröződnek, s ez feltétlenül hasznosítható a dialektológia tanításában.

A kis Tájszójegyzék (133–7) ízelítőt ad a terület szókincséből. Érdekes képzésű az *aláírozsgat* 'aláiro(gat)' és az *elhivozsgat* 'elhív', s közülük csak az egyik gyakorító jelentésű. A *hedera* 'sötét karéjos levelű örökzöld kúszónövény; borostyán' jelentésű szót az ÚMTSz. nem veszi fel, a *göm* 'görcs, csomó' erről a vidékről is adatolva van a SzamSz. alapján is, a *sukk* 'hosszmérték, két ököl és az egymás felé fordított két hüvelykujj együttes hossza' és a *zsinóurház* 'hosszú, egyenes ház' minden bizonnyal a szókincs régebbi rétegéhez tartoznak, a jegyzékbe felvett *jambóu sapka* (*sipka*) 'hátrafelé lelógó bojtos sapka' és az *inekciójú* 'injekció' vagy akár a *kádèr* 'katonai egység állandó állománya' a szókincs legújabb rétegét képviselik. A *kötyföl* jelentésének megadásában a 'kotyfol' aligha köznyelvi szó, még szerencse, hogy szinonimája is van 'kotyvaszt'. Helyesen talán *kotyfol*, *kötyföl* 'kotyvaszt' lenne. A *látóu* címszónál a jelentésmegadásban: 'minta az eláztatott kenderből, hogy lehet-e már költeni' szerintem sajtóhiba került az „eláztatott” szó helyére. A *tizenegygyeden arat* vagy a *nehéz igán él* kifejezés önmagában is sokat elárul a táj hajdani sajátos életéről és életérzéséről.

A *nehéz igán élő* nép emlékezetének faggatása, a gyűjtő háttérben maradása alkalmassá teszi a kötetet a nyelvjárási szövegek sajátosságainak tanulmányozására. Ezt tartom legfőbb nyereségének. Érdekes pl. megfigyelni, hogy az adatközlők mennyire fontosnak tartják a kapcsolattartást kifejező megszólítások, „kiszólások” alkalmazását, de lehet, hogy a szövegeknek ez a sajátsága kizárólag annak a közeli viszonynak a tükröződése, amelyben az adatközlők az ismerős gyűjtővel voltak.

A nyelvjáráskutatók általában nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget a gyűjtő személyes elkötelezettségének, a szülőföld motiváló hatásának a kutatómunkában (sőt olyan véleményt is hallottam, amely ezt inkább károsnak tartja). Véleményem szerint az olyan gyűjtőnek, mint Kálnási Árpád, aki maga is a kutatótáj szülőtte, éppen előnyére válik a sok gyermekkori és későbbi tapasztalat, ismeret, amelyek nélkül az adatközlők által lényegtelennek ítélt mozzanatok biztosan elsikkadnának az elbeszélés folyamatában.

A Népi beszélgetések Szatmárból c. kötet tematikai, nyelvjárási, szövegtani értékeivel még hiánypótló voltától eltekintve is igazi figyelmet érdemlő darabja a magyar nyelvtudománynak, közelebbről a nyelvjáráskutatásnak.

Móricz Zsigmond Joó Györgye, a boldog ember nem véletlenül idéződik fel a kötet szövegeinek olvastán, s csak csodálhatjuk, hogy a népi elbeszélést a táj szülötte, Móricz Zsigmond az irodalmi nyelv művészetének milyen csúcspontjaira emelte.

K. SZOBOSZLAY ÁGNES

103 tanulmány Hajdú Mihály 60. születésnapjára.

Névtani Értesítő 15. sz. Budapest, 1993. (336 lap)

Egy olyan kötet bemutatásához, amely 103 szerzőtől származik, nehéz egy-séges szempontokat találni. Hajdú Mihály 60. születésnapja tiszteletére a kollégák, barátok, tisztelők népes tábora ragadott tollat, vagy az idők szavát követve, ült a szövegszerkesztő elé, hogy az egy vagy néhány adaléknyi hozzájárulástól a részletezőbb vagy hosszabb tanulmányig gazdagítsa a köszöntő kötetet.

A Névtani Értesítő, amelynek 15., eddig legvaskosabb kötete az ünnepi szám, 1979-ben éppen az ünnepeltnek és Mező Andrásnak a bábáskodása mellett indult útjára mint olyan időszakos kiadvány, amely a névtani kutatások fóruma és szervezője kíván lenni. Illő tehát, hogy a sorozatban megtiszteljék a „neves embert”. Az idézőjelben írottak Domokos Pál Péter szeretetteljes érdeklődő szavai, s a szójáték egyaránt utal a ’névvel foglalkozó’ és a ’nevezetes’ jelentésre. Hajdú Mihály esetében mindkettő érvényes, és ki-ki eldöntheti, melyiknek tulajdonít nagyobb érvényt. A „neves ember” eredetét I. D. MÁTAI MÁRIA Hajdú Mihály életét és eredményekben gazdag tudományos pályafutását felvázoló szép tanulmányának 12. oldalán.

A NÉ. csak egyike azoknak a sorozatoknak, amelyet Hajdú Mihály ügyszere-tete, szívós kitartása, erőszakot kerülő diplomáciai érzéke hozott létre. Ezekről részletesen szól D. MÁTAI MÁRIA már említett pályaképe és többek között PÉTER LÁSZLÓ Egy folyóméter névtan c. írása. A lapszámokra utalást elhagyha-tom, és el is hagyom, hiszen a kötetben a tájékozódást megkönnyíti — mint az ilyen esetekben szokásos —, hogy a tanulmányok a szerzők betűrendjében követik egymást.

Arra nem vállalkozhatom, hogy valamennyi, a maga nemében érdekes és ér-tekes írásról külön szóljak, a példákat önkényesen ragadom ki, s a kötet egészét jellemző címszavak köré csoportosítom.

1. A kötet tartalmilag e l e g y e s . (Vö. az ÉrtSz. *elegyes* címszavának 2., rég minősítésű 'különböző művekből álló' szavával!) Ez a jellegzetesség szükségszerűen következik abból a tényből, hogy a magyar tudományosság sok képviselője szólal meg a magyar nyelvészet különböző területeiről (a nyelvtörténetre l. pl. HAADER LEA, LŐRINCZI RÉKA, a dialektológiára FÜLÖP LAJOS és részben KISS JENŐ írását; itt azonban mindig hozzá kell érteni, hogy többek között), de megjelenik a finnugrisztika, az uráli nyelvészet, a turkológia, az etimológia, a fonetika, a fonológia, az általános nyelvészet; a nyelvtudományon kívül a néprajz, a tudományrendszertan, az oktatásszervezés is. És még nem is szoltam az olyan tanulmányokról, amelyek a nyelvtudomány, közelebbről a névtan és más tudományterületek határán mozognak.

2. J á t é k o s s á g . Ez a hangnem sok tanulmányra érvényes. Forrása, háttere alighanem az ünnepeelt személyiségében rejlik. Olyan baráti gesztusnak tűnik néhány írás, amelyet Hajdú Mihály szíves, közvetlen lénye sugall.

E. ABAFFY ERZSÉBET a névtanosok hasznára közreadja Tetszik? Nem tetszik? címmel azt a névesztétikai adalékot, mely szerint a *Christina* nevet Blandrata sugalmazására *Griseldis*-re változtató fejedelmi család Szamosközy István szerint milyen rosszul járt el.

A játékosság jellemzi azokat az írásokat is, amelyek Hajdú Mihály nevére utalnak, külön a *Hajdú*-ra, külön a *Mihály*-ra vagy a teljes névre (pl. HÉVVÍZI SÁNDOR: *A Göbolyhajtó út-tól a Déli autópályá-ig*; JUHÁSZ DEZSŐ: *Hajdú és társai*; POSGAY ILDIKÓ: *Dívatos név-e a Mihály?*; SZENDE TAMÁS: *Vezetékek morfofonológiai különállásáról*). Ide vonom azokat az írásokat is, amelyek a szülőváros, Orosháza ürügyén keletkeztek, s tisztelegnek Hajdú Mihály előtt (GUNDA BÉLA: *A dora* jelentéstörténete), vagy Hajdú Mihály munkásságában találnak valami kapcsolatot a kötetben való megjelenésre (PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: *Népi disznótartás Szútoron*).

A j á t é k o s s á g címszónak tulajdonképpen az élére kívánczik DEME LÁSZLÓ Egy névtani véletlenről c. cikke, amelyben a szerző a „betűnév + cs képletű helységneveket” elemez, eljárását elsősorban játéknak tekintve (l. *Á-cs*, *B-cs* azaz *Ács*, *Bécs* stb.). Mint írja: „mindez csak játék. Nem is szántam többnek, mint baráti mosolynak, meleg kézszorításnak; feliratkozásnak a legjobbkat kívánók listájára”. A tudós azonban virtuóz játékot játszik, s érinti az *-i* képzős lehetséges családnevek fonetikai felépítését.

A szerzők jó része szükségesnek látja, hogy ne csak megjelenjen a kötetben, hanem írása szövegében ki is fejezze jókívánságait az ünnepeletnek.

3. A kötet vitathatatlanul magán viseli a n é v t a n o s s á g jegyeit, hiszen a cikkek döntő többsége közvetlenül vagy közvetve névtani vonatkozású (is). Példaként említem BENKŐ LORÁND nagy ívű tanulmányát (Megjegyzések a víznevekről) és HEGEDŰS ATTILA *Kézd* ürügyén c. írását, de említhetném FALUVÉGI KATALINT is (Még egyszer a *kősziklá*-hoz – a *Kamon-kő*-ről), s a

szerek és a címek egész sorát kellene itt idéznem. Előfordul családnévvel, keresztnévvel, becézőnévvel, névváltoztatással, anyakönyvezhetőséggel, cég-, intézmény- és sportegyesületek nevével, névtani rendszerezéssel, névdivattal foglalkozó tanulmány (MIZSER LAJOS: *Izaura és Szamanta*), vizsgálják a nevek „rendszerváltozását” (VADAS FERENC), van a tárgynevek gyűjtésének fontosságát hangsúlyozó cikk (FÁBIÁN PÁL: Autóbecenevek), amely felhívja figyelmet a gyorsan változó és a jelen körülmények között avuló névtípus felgyűjtésének és kutatásának jelentőségére.

4. Ennek a résznek a címéül a s z u b j e k t i v i t á s t szánom. Megjegyzem, hogy ez itt nem a kötet írásainak a jellemzője, hanem annak a válogatásnak, amely név és cím szerint (az eddig említettekén túl) azokat a szerzőket emeli ki (nem is tagadom, hogy teljesen az én szándékomtól függően), amelyeket valamilyen okból szeretnék megemlíteni. Itt is próbálom követni a betűrendet.

BALOGH LÁSZLÓ egy olvasati problémára kínál megoldást, amikor Anonymus „titokzatos” helyét *jenődbeli*-nek értelmezi, ha elgondolása helytálló. BERTHA FRANCISKA igen érdekesítő tanulmányt szentel az európai nyelvek ’hív, nevez’ jelentésű szavai szemantikai vizsgálatának, a közöttük *tőlem* és *hozám* típusokat különíti el. DÉNES GYÖRGY olvasati problémát kizáróan elemzi a *-ka* és a *-d* képző párhuzamos jelentkezését földrajzi nevekben, GALLASY MAGDOLNA az *-óka*, *-őke* képző előfordulásáról értekezik játékos hangulatú szavainkban, B. GERGELY PIROSKA a régi erdélyi asszonynevek típusait veszi számba, KOVALOVSKY MIKLÓS, az irodalmi névkutatás nesztora a Nevek szinesztéziája címmel gazdag gyűjtésen alapuló anyagot tár az olvasó elé, MÁTÉ JAKAB a névtan tudomány-rendszertani helyének meghatározására törekszik a nyelvészeti diszciplínák között, ÖRDÖG FERENC a ragadványneveknek olyan felhasználásáról tudósít (gyászjelentéseken), amelyet előzetes feltételezéseink alapján talán a legkevésbé várnánk. SZATHMÁRI ISTVÁN Szabó Pál tulajdonnevekkel kapcsolatos megjegyzéseiből ad ízelítőt. VARSÁNYI GYÖRGY Tamási Áron novelláinak tulajdonneveit vizsgálja, VITÁNYI BORBÁLA névtanos szemmel ír a közzavak egy csoportjáról, VOIGT VILMOS nagy horderejű gyűjtőmunkáról tudósít a népmesék tulajdonneveiről írva, ZELLIGER ERZSÉBET cikkének szomorú aktualitása van, mert. a II. világháborúban elpusztultak nevét közlő listákkal foglalkozik.

Ebben a szubjektív részben szeretném megemlíteni azokat a tanulmányokat, amelyeket debreceni munkatársaim szenteltek az ünneplésre. A *debreceni*-t itt igen szűkre kell szabnom, mert sokan álltak/állnak kapcsolatban mint hallgatók, később mint oktatók a debreceni egyetemmel (BARNA GÁBOR, P. CSIGE KATALIN, LÉVAI BÉLA), itt azonban csak a közvetlen munkatársakat említem meg. KÁLMÁN BÉLA a *Canonica visitatio*-kat ajánlja a névtani kutatás figyelmébe. KÁLNÁSI ÁRPÁD gazdag tapasztalatok alapján számol be a csengeri járás

földrajzi neveinek gyűjtéséről. KIS TAMÁS egy alföldi csárdanévtípusról értekezik, itt sajnos csak egyik részlete olvasható etimológiai felülvizsgálatot is jelentő tanulmányának. A. MOLNÁR FERENC névtörténeti megjegyzései finn vonatkozásúak. NYIRKOS ISTVÁN a magyar és a finn földrajzinév-sűrűséget hasonlítja össze.

Meg kell mondanom, hogy más alkalom híján én ezt a nagyon szubjektívre kikerekedő recenziót szánom késői, de tiszteletteljes köszöntésül a hatvan munkás évet betöltött Hajdú Mihálynak.

K. SZOBOSZLAY ÁGNES

ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk. (Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja ZAICZ GÁBOR). Trezor Kiadó, Budapest, 1994. (696 lap)

Örömmel fogadhatjuk a Finnugor rokonságunk második kiadását, s csak köszönet illeti létrehozóit: ZAICZ GÁBORT és lektorként, tanácsadóként közreműködő munkatársait, valamint a Trezor Kiadó és a Nógrádi Nyomda Kft. dolgozóit.

ZSIRAI MIKLÓSNak mind terjedelmében, mind jelentőségében hatalmas munkája már 1929-ben elkészült, nyomtatásban azonban csak 1937-ben jelent meg. A kézirat „pihentetésének” annyi haszna lett, hogy ZSIRAI közben beledolgozta korának legfrissebb tudományos eredményeit, bővítette az irodalomjegyzéket. A kortárs kritika egyértelmű elismerése nagyrészt szintén ezt a naprakészséget illette, s talán ennek is köszönhető, hogy a mű megítélésében fél évszázad múltával sem történt lényegi változás.

Ez a majd 60 évet késett második kiadás (mely mint jelenség, úgy látszik, tipikus) könyörtelenül figyelmeztet az „írástudók felelősségére”. Tragédiának tartom, hogy ZSIRAI ma is fogalmazhatta volna: „A magyar nyelvnek is vannak rokonai, egyazon alapnyelvből fejlődött testvérei, s ezek a finnugor nyelvek. Az összehasonlító nyelvészet már réges-rég észrevette, módszeresen bebizonyította ezt a rokoni viszont, s csak bizonyos félreértéseken, jogosulatlan föltevéseken, vak-süket rigolyákon múlt, hogy a tudomány biztos eredményei máig sem tudtak közönségünkben mélyebb gyökeret verni. Nem tagadjuk, alkalmilag szívesen hivatkozunk azért nyelvünk finnugor voltára, de mohón kapunk minden olyan állításon is, amely más rokoni kötelekek fölfedezésével kecsget bennünket. Egyidőben a héberhez, azután a perzsához, a törökhöz, a sumerhoz, majd az etruszkhöz, a hettitához, a göröghöz, a japánihoz kötöttük szekerünket, újabban

pedig a dravidával és India legkülönbébb nyelveivel próbálunk szerencsét. Maholnap alig lesz nyelv, melyre nyugtalan keresgélésünk közben ideig-óraig szemet ne vethettünk volna” (25).

A helyzet tehát rossz, és aligha akad rá mentségünk. A hagyomány megszakadt vagy elszigetelődött, Magyarországon napjainkban újra el kell fogadtatni a finnugor rokonság gondolatát. Bármilyen képtelennek is tűnik, de újra kell vív-nunk egy „ugor-török háború”-szerűséget. A könyvpiac liberalizálódását kihasználva az ellentábor széles körben terjeszti kiadványait, melyek a szó szoros értelmében úton-útfélen megvásárolhatók. Az ifjúság nagyarányú részvételével jól propagált előadássorozatokat szerveznek, miközben az uralisták egyre inkább belemélyednek tudományáguk apró részleteibe és értetlenül szemlélik az ostoba-ságnak az egyetemekre is be-behőmpölygő árhullámát.

Egy jelentős lépés megtörtént tehát azzal, hogy megjelent a ZSIRAI-mű hasonmás kiadása. Egy kis utánajárással beszerezhető, nagy sóhajjal ugyan, de megfizethető, egy átlagos tizenévesnek már bátran ajánlható. Őszintén reméljük, hogy sokan kézbe veszik, s bele is olvasnak majd. Az igazi olvasót talán az sem riasztja el, hogy a könyv kétszer olyan vastag, mint egy megyei telefonkönyv.

ZAICZ GÁBOR *appendix*e könyv a könyvben, célszerű önálló alkotásként értékelni. Célkitűzése maximalista: közérthetőségre törekszik, de úgy, hogy a szakemberek számára is nyújtson új ismereteket s legyen akár egyetemi tan-könyvként is használható.

A megvalósítás során a szerző igen nagy önmérsékletet tanúsított (illetve volt kénytelen tanúsítani), hiszen alig több mint száz oldalon kellett összefoglalnia az 1937 óta történt változások, eredmények, történelmi és társadalmi folyamatok legjavát.

Tájékoztatója (585–7) majdani értékes tudománytörténeti adalék ahhoz, mi-ért és hogyan készül egy effajta munka. Az uralisztika válogatott szakirodalma (588–94), majd a fejezetenként, áttekinthetően szerkesztett irodalomjegyzék a terjedelmi korlátok miatt szigorú válogatáson esett át. Csak önálló műveket tartalmaz, elsősorban nyelvészeti tárgyú munkákat említ, az egyes népekre vonatkozó bibliográfia pedig szinte csak az elmúlt húsz év lényegesebb könyvcímei-ből áll. Mivel az 1994-es adatokat is közli, frissességével a ZSIRAI-féle hagyomán-yokat idézi.

A továbbiakban a Jegyzetek az alapmű fejezeteit egészítik ki. Rendkívül érdekes nyomon követni, mi minden változott meg a nyelvtudományban a 30-as évek óta. Míg ZSIRAI a világ 2296 nyelvéről tesz említést, 1987-ben már mintegy ötezerrel számoltak. A magyar nyelv hovatarozása (597–610) fejezet Elvi tudnivalók című része (597–8) lényeges módszertani elvekre, a nyelvhaszná-lás különféle módjaira, a bibliográfiája pedig általános nyelvészeti tanulmányokra hívja fel a figyelmet. A magyar nyelv állomása, a szókészlet tanúságtétele (599–600) a legújabb szóstatistikákat közli. A Szabályos hangmegfeleléseket HAJDÚ

PÉTER és LAKÓ GYÖRGY leírásai alapján ZAICZ GÁBOR saját példáival kiegészítve foglalja össze (600–3). ZAICZ vázlata alapján könnyebb eligazodni A magyar nyelv mondattani elemeinek és mondattani alapsajátságainak tanulságai cím után következő oldalakon (603–9). Itt megtalálható — ami az alapkönyvből hiányzik — három rokon nyelv teljes birtokos személyjelezési paradigmája. A magyar-uráli mondatszerkezeti rokonságot szelkup példákön szemlélhetjük. A 30-as évek óta lejárátott „faji rokonság” kifejezés jelzőjét ZAICZ tapintatosán „etnikaira” változtatta. Nem lehet elégszer hangsúlyozni, amit az antropológiai kutatások újra meg újra alátámasztanak, hogy a nyelvek és az emberfajták rokonsága nem azonos (609–10).

A Finnugor rokonságunk első kiadása óta született meg az uralisztika, mely a finnugor nyelveken kívül a szamojédokkal is foglalkozik. Olvashatunk arról is, hogy mivel járult hozzá az új tudományág az östörténeti kérdések megválaszolásához (611–24).

Az uráli népek ismertetése című rész (625–72) közli a legújabb népszámlálási adatokat, valamint nyelvrokonaink társadalmi életének aktuális problémáit. A már ZSIRAI is nyugtalanító tények — az anyanyelvet beszélők egyre csökkenő száma, a kisebbségi helyzet hátrányai, az egységes nemzettudat kialakulását gátló nyelvi-nyelvjárási megosztottság — sajnos, máig sem veszítették el időszerűségüket. Néhány nép szinte a szemünk láttára tűnik (tűnt) el. ZSIRAI 25 ezer vepszéről tesz említést. Az 1989-es adatok szerint a 12500 vepsze közül 6350 ismerte az anyanyelvét. 1834-ben 5148, 1926-ban 705, 1927-28-ban 500 vótót számláltak, napjainkban pedig harmincan vannak. Az első kiadás 12 lív faluról, a második 150 emberről ír.

Megrendítő élmény Finnország és Észtsország történetéről olvasni először ZSIRAINál, aki a 30-as évek közepén két független, békés mintaállamról tudósít, majd a Jegyzetekhez lapozni, mely a közben lezajlott háborúkra, megszállásra, gazdasági nehézségekre, politikai küzdelmekre emlékeztet. Jó, hogy mindezek után újra lenghet a kék-fekete-fehér észts zászló. Roppant különös, hogy pontosan ugyanaz a zászló újra megfordult! A debreceni finnugor kongresszus első napján éppen én kértem a munkásokat, hogy igazítsák meg az észts lobogót, s megint szólhatok a színek helyes sorrendjéért (669).

Új tanulmányoknak tekinthetők A szamojéd népek (672–77) és Az uráli nyelvtudomány közelmúltja és jelene (678–87) címet viselő részek. Az utóbbiban kissé reklámjellegű a debreceni Nyári Egyetemről szóló bekezdés. Igen hasznos a ZSIRAI Miklós és a Finnugor rokonságunk című fejezet (688–91).

Az eredeti tartalomjegyzéket a kettős lapszámra (a Jegyzetekére is) utaló egységesített, átdolgozott és kiegészített Tartalommutató váltotta fel. Miért volt erre szükség? Egyrészt ZSIRAINál a Tartalom mintegy 80 helyen különbözik a szöveg fejezetcímeitől, másrészt a megváltozott nyomdai szabványok miatt a második kiadás lapszámozása 2 oldal különbséggel eleve eltér az 1937-estől.

ZAI CZ GÁBOR inkább megszegte a hasonló kiadásokra vonatkozó szabályokat, de könnyebbé tette a kötetben való tájékozódást, és egyúttal számos kiegészítő információt „csempészett” a könyvbe. A ZSIRAI által „magyarosan” idézett neveket (például *Turi János, Agricola Mihály, Mark Gyula* stb.) eredeti írásmódjukban, születési és halálozási évszámokkal kiegészítve közli. A keresztnemek ma már komikusnak ható fordításáról egyébként már ZSIRAI is el-elfeledkezik és többek között *Aho Juhani, Linnankoski Johannes, Halonen Pekka, Liipola Yrjö* alakokat ír.

Az első kiadáshoz képest más jellegű a cirill betűs szavak transzkripciója. ZSIRAI átírása is egyértelműen magyaros volt, de elsősorban a betű szerinti hűségre, az esetleges visszaírhatóságra törekedett. ZAI CZ elvileg a mai magyar helyesírási szabályzatot követi, azaz a transliteráció (pl.: я = ja, ю = ju) és az orosz kiejtés imitációja között ingadozik. Ez utóbbi olyan szintű, ahogy egy közepes nyelvérzékű magyar olvasó még jónak tarthatja, csak így aztán nyomtalanul eltűnnek a ъ, ѣ, ѝ betűk, a jésítés jelölése felemás. Kimondott hiba csupán a sokszor előforduló *fonyetyika* (sic!) írásmód, itt ugyanis az orosz kiejtésben az *n* nem palatális; illetve az *imen* (pro: *imjon*) szó (640). Ez az átírás azonban se nem jobb, se nem rosszabb az összes többinél, amelyekre jobb híján kényszerülünk. Gondolom, a japán nevekkal kapcsolatban még ennél is komolyabb nehézségek támadtak. ZAI CZ ott is újabb, magyarosabb írásukkal próbálkozott (682).

De hát miért is nem lehet cirill betűket használni egy effajta kiadványban? Ahogy ZSIRAI fordítás nélkül idéz németül, s fel sem merül talán benne, hogy valaki esetleg nem fogja megérteni, ugyanúgy feltehetnénk, hogy az úgynevezett művelt nagyközönség legalább felismerni képes ezt az ábécét. Vagy talán a nyomda nem vállalta? Ez elég nagy szégyen volna, mégis ezt sugallják a kézzel rajzolt észt, görög és a finnugor átírásban használt mellékjeles betűk is. A 625. oldal szinte olvashatatlan szláv példaszavát (három betű kézzel írva, egy nyomtatva) látva aztán végképp fel kell tennünk a kérdést: vajon mi különbözteti meg a nyomdaterméket a házi sokszorosítástól? Talán a kötés? Az úgy tűnik, profi munka...

A kötethez még három térképmelléklet is tartozik. A két 1937-es és egy 1986-os kiadású térképlap jól szemlélteti rokon népeink földrajzi elhelyezkedését, hozzávetőleges népsűrűségét. A M. KORHONENTŐL átvett újabb térkép a szamojédok lakóhelyét is feltünteti.

Végül szeretném felvetni: nem lenne-e célszerű ZAI CZ GÁBOR Jegyzeteit, illetve egy erre épülő másik tanulmányt önállóan is megjelentetni? Ez az új könyv már nemcsak az uralisztika legújabb eredményeit tárhatná az olvasóközönség elé, hanem tartalmazhatna olyan fényképfelvételeket is, amelyek rokon népeink közelmúltját és mai életét mutatnák be. Bízom benne, hogy ehhez a feladathoz is akadnak majd méltó támogatók és segítő társak.

SALAMON ÁGNES

A fenti mű az újabb finnugrisztikai kutatások fejlődése szempontjából fontos kiadványtípus képviselője. A „keleti” (a kérdéses nyelvet anyanyelveként használó) és a „nyugati” (nagyobb kutatómódszertani ismeretekkel, jobb publikációs lehetőségekkel rendelkező) kutatás az együttműködés eredményeképpen valóban kitűnő kötetet eredményezett. Tagja két sorozatnak is: a Turku Egyetem Finn és Általános Nyelvészeti Intézete kiadványsorozatának 47. száma, és az Udmurt Állami Egyetem Általános és Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke „Udmurt nyelvjárások” sorozatának 2. kötete. A rövid bevezetés és a tartalomjegyzék után (5–19) VALENTYIN KELMAKOV igen alapos tanulmánya található az udmurt nyelvjárásokról (21–142) bő irodalomjegyzékkel (143–152). A rövidítésjegyzék után (153–154) következnek a nyelvjárási szövegek (156–355) és a szövegek gyűjtésével kapcsolatos tudnivalók (356–368).

VALENTYIN KELMAKOV az Izsevszki Egyetem tanára, Magyarországon is többször járt már, vendégprofesszorként pedig Finnországban tanított néhány évig. Sokat foglalkozott az udmurt nyelvjárásokkal, különösen az egyik délnyugati peremnyelvjárással, a kukmorival. Tanulmányából megtudhatjuk, hogy az udmurt nyelvjárások vizsgálata mintegy százötven éves múltra tekint vissza, s három korszakra osztható: 1. az első komolyabb gyűjtések és rendszerezések 1858 és 1928 között (itt MUNKÁCSI BERNÁT munkássága is megemlíthető), 2. az 1929 és 1954 között gyűjtött nyelvjárási anyag (amely több okból is elég gyenge színvonalú), 3. az 1955-től napjainkig tartó korszakban megjelennek az első nyelvjárási monográfiák, számtalan résztanulmány, újabb nyelvjárási szövegkiadások. Ezek eredményeit is felhasználta CSÚCS SÁNDOR a *Chrestomathia Votiacica* című tankönyvének az udmurt nyelvjárásokat ismertető részében (12–19, 191).

Az udmurt nyelvjárásokat KELMAKOV a következőképpen osztályozza:

I. Az északi nyelvjárás csoport az Udmurt Köztársaság északi részén és a ki- rovi körzet peremterületein. „Az északi nyelvjárások pontosabb osztályozását alcsoportokra még nem tisztázták részletesen, de az utóbbi időben szokás felső-, középső- és alsócepcái nyelvjárásokat elkülöníteni” (26). II. A déli nyelvjárás csoport, amely két részre oszlik: 1. déli (központi) nyelvjárás főleg Udmurtia déli részein. „A déli nyelvjárások pontosabb felosztását még nem tisztázták” (27), 2. periférikus déli nyelvjárások. A szerző itt hét alcsoportot sorol fel, amelyek főleg Tatárföldön és Baskíriában vannak. III. Középső nyelvjárások (amelyek átmenetet képeznek az északi és a déli nyelvjárás csoportok között. „Ezek részletesebb csoportosítása napjainkban nehéz” (27). IV. Beszermán

nyelvjárás: az északi és a középső nyelvjárások között húzódó területen Udmurtia északi és középső részén. Mivel „nyugatiak” számára elég ismeretlen területekről van szó, jó lett volna egy térképvázlatot is mellékelni, bármilyen nehéz is egy-egy terület határait kijelölni. (CSÚCS SÁNDOR említett tankönyvében is részben más csoportosítás van.)

Az egyes nyelvjárások hangtani és morfológiai bemutatása nagyobb terjedelmet igényelt volna, ezért a tanulmány írója inkább az egyes hangok nyelvjárási képviselőit mutatja be. A magánhangzó-fonémák száma (6–10) alapján öt nyelvjárás csoportot különít el. Érdekes, hogy az udmurt nyelvben is részben a magyarhoz hasonlóan történik a szóeleji mássalhangzó–torlódások feloldása: or. *s'tépan* > udm. *istopan* ~ *is'topan*, or. *škola* > udm. *iškola* ~ *šikola* ~ *šikola*, or. *škaf* > udm. *iškaf*, or. *staršina* > udm. *ištaršina* (vö. 42–3). Az udmurt nyelvben tizenöt névszói eset van, az egyes nyelvjárásokban azonban az esetek száma tizenkettő és huszonegy között váltakozik. Főleg a déli peremnyelvjárásokban tűnt el az adverbialis és az approximativus, amelyek funkcióját névutós szerkezetekkel fejezik ki. Az északi nyelvjárások némelyik alcsoportjában és a beszermánban viszont kialakult — a magyarhoz hasonlóan — a külső helyhatározós eseteknek a nem érintkező helyviszonyt kifejező sor: *buskel'-nijn* 'a szomszédnál', *buskel'-nįs* 'a szomszédtól', *buskel'-nįsen* 'a szomszédtól kiindulva' (egress.), *buskel'-ne* 'a szomszédhoz', *buskel'-nįti* 'a szomszéd mellett el' (prolat.), *buskel'-nož* 'a szomszéd közeléig' (terminat.). Nincs teljesen tisztázva, milyen viszonyban vannak ezek a formák a megfelelő jelentésű, hagyományos névutós szerkezetekkel.

Az udmurt szövegek a páros oldalakon találhatók, mellettük a páratlanokon pedig a finn fordításuk. A fordításban kisebb — az eredeti szöveget pontosabban tükröző — kiegészítések, nyelvtani magyarázatok is vannak, például: *kukko ja kana* ('*kukon kanssa kana*') ~ egy kakas és egy tyúk ('egy kakással egy tyúk') (323), *minunkin kohtaloni* ('*elämäntieni*') ~ az én sorsom ('életutam') (281), *Venäjäksi sitä kutsuttiin Lipovoksi* (ven. *lípa* 'lehmus') ~ oroszul azt Lipovonak hívták (or. *lípa* 'hársfa') (191), *Jos tämä ei vielä osannut* (prees.) *kävellä* ~ ha ez még nem tudott (jelen idő) járni (161) stb. A 136. szöveg igen változatos tartalmú, belőlük az udmurt népélet szinte a maga teljességében megismerhető. Vannak találós kérdések (136. szöveg), népi megfigyelések, babonák (4, 15, 53, 61, 81, 83, 85, 128, 136. stb.), szokások, például a nagycsütörtökhöz (2.), a vetéshez (16.), a lánykéréshez (27.), a karácsonyhoz (32.) vagy a szilveszterhez (34.) kapcsolódók, munkafolyamatok leírása: sörkészítés (13.), faszénégetés (33.), tréfás (3.) vagy csodás történetek (6., 11.), mesék (10., 14.). A prózai szövegek mellett találunk verseket is: siratóéneket (5.), vagy — főleg a déli udmurt területekre jellemző négy soros — népdalokat (58, 75, 93, 115, 120, 125, 131).

Az igényes kötetben csupán néhány sajtóhiba zavar (44. lap: *saman* pro *saman sanan* vagy *sanan*, 65.: *suffiksinen* pro *suffiksien*, 61.: (?) *kiksi*, 185.: *jota*

kin, päi vān pro jota-kin, päi-vān), s egy-két szokatlanabb dolog, például a *č* és a *ž* affrikátáknak a veláris minősítése (58., 65., 68. lap).

A szép kiállítású kötet már külső formájával is utal az udmurtokra: a borító fehér színe, a fekete betűk és a napszimbólum piros színe az Udmurt Köztársaság 1993-ban elfogadott új zászlajának és címerének színeit idézik.

KISS ANTAL

Tatar tǝlǝnǝŋ dialektologik süzlǝǧǧǧ (A tatár nyelv nyelvjárási szótára).
Felelős szerkesztő D. B. RAMAZANOVA. Kazany, Tatarstan kitap nāšriyatı, 1993. (459 lap)

A tatár nyelv nyelvjárási szótára címen az alább ismertetendő könyv a második, mely Kazanyban megjelent, és a kazanyi tatár nyelv központi és miser nyelvjárájának szókincsét dolgozza fel.

Első pillantásra zavarónak tűnik, miért jelenik meg egy szótár egy korábbi hasonló kiadvány (Tatar tǝlǝnǝŋ dialektologik süzlǝǧǧǧ, Kazany, 1969. Felelős szerkesztő L. T. MAHMUTOVA) változatlan címével, amikor nem az előző második, bővített vagy átdolgozott kiadásáról van szó, és a felelős szerkesztő személye sem azonos. Ezen ellentmondás feloldását a szerkesztők is fontosnak tartják, így az Előszóból megtudhatjuk, hogy olyan munkáról van szó, amely változatlanul vette át elődje szerkesztési elveit, ugyanazon nyelvjárások lexikáját mutatja be, mint a korábbi kiadvány, így az előd címének megtartásával a szerkesztők tudatosan utalnak a kazanyi dialektológiai műhely hagyományainak folytonosságára.

A különbség a két szótár között a lexikális anyag származási helyének mibenlétében van. Míg az 1969-es nyelvjárási szótárba a központi tatár és miser nyelvjárási szókincsé a Tatár Autonóm Köztársaság határain belüli gyűjtőpontokról került, az 1993-as szótár a Tatár Köztársaság határain kívül, diaszpórában élő tatárok nyelvjárási lexikáját tartalmazza, melyet a 70-es években gyűjtöttek.

Másik különbség, hogy a szerkesztők a szótár végén vázlatos tatár grammatikai áttekintést is nyújtanak, valamint csatolják a tatár nyelvjárásokra vonatkozó terjedelmes hazai és legfontosabb külföldi szakirodalmat.

Jelentős anyaggal van képviselve az új kiadványban a központi tatár nyelvjárási menzelinszki csoportjának *belebej* alnyelvjárása, a baskíriai tatárok *zlatouszti*, *tepekej* és *turbaszli* alnyelvjárása, a basztanovói csoportból izolálódott *kürse* alnyelvjárási, az Uljanovszk megye barisi járásában beszélt *kalda* alnyelvjárási, a miser nyelvjárásból pedig a *szterlitamaki* anyag jelentős. (A tatár nyelvjárások felosztását l. Á. BERTA, Lautgeschichte der tatarischen Dialekte, Studia Uralo-Altica 31, Szeged, 1989. Megjegyzendő, hogy a tatár nyelvjáráskutatók BERTÁTól eltérően nem tartják a *belebej* alnyelvjárást a központi tatár

nyelvjárás önálló alegységének, hanem a menzelinszki részeként írják le.) Ezen kívül minták találhatók a szótárban a Csuvas, Cseremis, Mordvin, Votják Autonóm Köztársaságokba települt tatár nyelvi szigetek szókincséből csakúgy, mint a Perm, Uljanovszk, Nyizsnyij Novgorod és Orenburg városok körül élő tatárok nyelvéből. Ez utóbbi anyagot a Tatár Akadémia Nyelvjárási Osztályának kutatói 1983 és 1985 között gyűjtötték.

A szócikkek felépítése logikus. A címszót, amennyiben az jövevényszó, idegen szó vagy összetett szó, szögletes zárójeles etimológiai utalás követi, majd annak a nyelvjárás csoportnak a megjelölése, ahonnan a szó származik. Ez után következik a jelentés tatáruul, majd zárójelben oroszul. Amennyiben egy szónak több jelentése is van, az egyes jelentéseket példamondatok szemléltetik. A címszavak írásmódja fonetikus, cirill alapon.

Kiknek és miért fontos ismerniük nálunk ezt a nyelvjárás szótárt?

Ismerniük kell a magyar turkológusoknak, mert a diaszpórában élő tatárok szókincsé tartalmazhat olyan archaizmusokat, amelyek belső török szókincsvizsgálati szempontból fontosak. De nem kisebb a szótár jelentősége a modern tatár szóstruktúra normáinak vizsgálata szempontjából sem: asszimilációs és disszimilációs folyamatok seregét szemlélteti belső keletkezésű és jövevényszavak tövében.

Ismerniük kell a szlavistáknak, mert a tatár nyelvjárások igen nagy számú északi orosz nyelvjárás alakot vettek át, a szótár tehát hozzásegíti a szláv dialektológusokat az orosz nyelvjárások alaposabb megismeréséhez.

Végül, de nem utolsósorban ismerniük kell a magyar finnugristáknak. A szótárban különböző volgai finn és permi nyelvekből származó, különböző korszakokban kölcsönvett szóanyag található. Ha a tatár nyelvjárások által átvett szavak egyértelműen köthetők valamely ma élő finnugor nyelv(járás) szókincséhez, úgy az etimológiai utalásban „udm.”, „mar.”, „mord.” jelzettel a szerkesztők rámutatnak a kölcsönzés forrására.

Izgalmasabb réteget képvisel azonban az a szócsoport, amely etimológiai minősítése „ugor.”. A szótár szerkesztői az „ugor.” minősítést akkor használták, amikor megállapítható, hogy valamely szó biztosan nem török és nem szláv eredetű, de a környező finnugor nyelvek és nyelvjárások mai alakjaival sem vethető egybe: esetleg olyan, időközben kihalt (finn)ugor nyelv(járás) szubsztrátumjelenségei, melyek további fontos támpontjául szolgálhatnak a Volga-vidéki etnogeneziskutatásnak. Az alábbi szavak tartoznak ide: *bäž'i* 'конопля' (65), *päji* 'ua.' (256), *bīžu* 'трава, выросшая по краям сада' (63), *bījta* 'валенки' (63), *pīma* 'ua.' (247), *pījta* 'ua.' (253); *bōžō-* 'вянуть, завянуть, дряхнуть' (56), *bīž-* 'ua.' (63), *pīju-* 'ua.' (253), *pāj-* 'ua.' (257); *lapakaq* ~ *lapaqay* 'низкорослый' (211); *mīksu-* 'вянуть, дряхнуть' (277); *mīšī* 'лось' (228), *mīšīy* 'ua.' (228), *mōšīy* 'ua.' (225), *pājēlān-* 'прокиснуть' (256); *iōñēy* 'обувь, сшитая со стеганной ватой' (320).

AGYAGÁSI KLÁRA